

Stedelijke Strategieën. Transformaties van de Europese stad

Dr.ir. Marc Glaudemans

Oratie 13 maart 2009

Fontys Hogeschool voor de Kunsten

Inhoudsopgave

Proloog	5
1. 'The World goes to town'	7
2. Ontwerp en Utopie: Europa	13
3. Stadslab European Urban Design Laboratory	21
4. Lublin (Stadslab 2007/2008)	25
5. Miskolc (Stadslab 2009)	29
6. Stedelijke Strategieën: Strategieën voor het vak	33
Epiloog	39
Dankwoord	41
Geraadpleegde literatuur	43

Verantwoording afbeeldingen:

Herkomst afbeelding omslag: NASA, 1999

Omslag foto portret: Paul le Blanc

p. 6 Edward Burtynsky, 2004

p. 12 Marc Glaudemans, 2005

p. 20 Juliette van der Meijden, 2007

p. 24 Tomasz Dziubinski, 2004

p. 28 Janos Cszimadia, 2009

p. 32 Rik Bakker, 2007

Copyright © [2009] Fontys Hogescholen

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opname of op enige andere manier, zonder vooraf schriftelijke toestemming van de uitgever: Fontys Hogescholen.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b en 17 Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht, postbus 882, 1180 AW Amstelveen. Voor het overnemen van één of enkele gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers of andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Proloog

Strategieën voor de stad

All men can see the tactics whereby I conquer, but what none can see is the strategy out of which victory is evolved.

[Sun Tzu, *The Art of War*, 6e eeuw v. Chr.]

Meester Tzu's vaakgeciteerde klassieke tekst over oorlogsvoering en militaire strategie geeft een prachtige definitie van 'strategie'. Als *tactiek* de methode betreft waarmee de slag wordt gevoerd, dan duidt *strategie* op de fundamentele visie die al het operationele handelen op een onzichtbare wijze stuurt. Een veldslag wordt pas gewonnen als niet alleen de tactieken succesvol zijn, maar vooral als het 'plan' op de juiste wijze en op de juiste tijd in de noodzakelijke tactieken voorziet.

Ofschoon de stad zelf regelmatig figureert als (metafoor voor een) slagveld of gewapend treffen is dat niet de reden voor het aanhalen van het citaat van Sun Tzu. De reden is dat ook voor steden, in mijn overtuiging, in hoge mate geldt dat hun succes afhangt van de onzichtbare strategieën waarlangs ze zich ontwikkelen. En dat het van groot belang is om over die strategieën goed na te denken, net zoals het evident is dat de stedelijke tactieken en het operationele handelen adequaat en succesvol zijn.

Stedenbouwkunde is het vakgebied dat zich bezighoudt met het mogelijke en het wenselijke op het gebied van de ruimtelijke ordening. De stad is haar natuurlijke biotoop, ofschoon 'stede' duidt op een vager begrip van 'plaats', waarmee zowel ook kleinere nederzettingen worden bedoeld als ook het ruimere begrip 'gebied'. De Franse schrijver Georges Perec voelde in zijn fenomenologische studie *Espèces d'espaces* (1974) heel goed aan dat het niet eenvoudig is om een definitie van de stad te geven: 'Het is veel te groot, er is een flinke kans dat je je vergist'.¹

De definitiekwestie omzeilend volg ik Perec in zijn constatering dat de stad er simpelweg is: 'De stad is onze ruimte en een andere hebben we niet'. En met die ruimte is veel aan de hand, voortdurend. Ze staat onder druk, transformeert onder invloed van economische, politieke, sociale of natuurlijke krachten. Dit vraagt om intelligent handelen, om handelen met visie. Het vraagt kortom om een strategie. Ik beschouw het als de taak van mijn lectoraat om hierover gedachten te ontwikkelen en - vooral - om het concreet te maken in toegepast handelen (ontwerpend onderzoek) in de stad.

¹ Georges Perec. *Espèces d'espaces*. 1974. Ned. Vert. Ruimten Rondom, Amsterdam, 1988.

1. 'The World goes to Town'

Of men nu wil geloven dat de geschiedenis van de mensheid is gestart in een tuin in Mesopotamië, beter bekend als Eden, of - meer prozaïsch - op de vlaktes van de Oost-Afrikaanse savanne, duidelijk is in elk geval dat de mens *niet* is ontstaan als stedelijk wezen. De eerste *homo sapiens* leefden een nomadisch bestaan, op zoek naar voedsel om te overleven. Niet eerder dan tegen het einde van de laatste IJstijd, ongeveer 11.000 jaar geleden, ontstonden de eerste nederzettingen die ternauwernood het predikaat 'dorp' verdienden. Op dat moment was de mens al zo'n 120.000 jaar op aarde. Het duurde daarna nog zesduizend jaar, tot de periode van de Klassieke Oudheid, dat steden van meer dan 100.000 inwoners zich ontwikkelden. En zelfs in 1800 woonde slechts 3% van de wereldbevolking in steden.²

Afgelopen jaar besteedden vrijwel alle media aandacht aan de verwachting dat wij nu het moment meemaken dat de helft van de wereldbevolking als stadsbewoner kan worden bestempeld. Dit percentage groeit bovendien nog snel en in de 21^e eeuw zal een ongekend grote trek van het platteland naar de steden plaatsvinden. Voor China alleen al wordt een toename van de stedelijke populatie verwacht van ruim 450 miljoen mensen in de periode tot 2035.³ Dat is ongeveer gelijk aan de gehele bevolking van alle 27 EU landen bij elkaar. En dat in één generatie. De grootste groei vindt plaats in Azië en Afrika, waar de stedelijke bevolking tot 2030 in omvang zal verdubbelen. De trieste constatering moet zijn dat het overgrote deel van deze nieuwe stedelingen arm zal zijn, en zal wonen in krottenwijken of slums. Een op de drie stadsbewoners in de wereld leeft in dergelijke gebieden; dat zijn een miljard mensen. In Afrika bezuiden de Sahara is zelfs 72% van alle stedelingen een slumbewoner.

De positieve constatering is dat, ondanks de evidente armoede, steden ook een belofte in zich houden voor verbetering van de leefomstandigheden en maatschappelijke positie. Dat is ten slotte ook de reden voor de trek naar de stad: hoop op een beter bestaan. Sinds de Industriële Revolutie heeft geen enkel land ooit een significante economische groei doorgemaakt die niet gepaard ging met verstedelijking (een toename van het percentage stadsbewoners). Steden concentreren armoede, maar representeren ook de beste hoop om aan armoede te ontsnappen. Deskundigen lijken het eens over het feit dat steden zowel veroorzakers zijn van sociale en ecologische problemen, maar tegelijkertijd de oplossingen genereren. De potentiële voordelen van verstedelijking overtreffen

² The Economist. The World goes to Town. 3 mei 2007.

³ UNFPA State of World Population 2007. <http://www.unfpa.org/publications/>.

ruimschoots de nadelen. De uitdaging is hoe de mogelijkheden maximaal te benutten.⁴

Megacities - Global Cities

Naast het algemene fenomeen van verstedelijking als toename van het percentage stadsbewoners op de totale bevolking doet zich sinds de Industriële Revolutie ook het fenomeen van de zeer grote stad voor. Weliswaar denken historici dat het keizerlijke Tokyo en Rome al een miljoen inwoners hadden, maar een realistisch beeld van het functioneren van deze steden in die tijd is er nauwelijks. Londen was met één miljoen inwoners in 1800 de grootste stad ter wereld, maar groeide in de negentiende eeuw uit tot een metropool met 6,7 miljoen inwoners. Aan het einde van de twintigste eeuw staat Londen met 7,5 miljoen inwoners nog net in de top twintig. Relatief onbekende steden als Teheran, Lima, Kinshasa, Lagos en Karachi voeren de toon, naast de bekendere megacities (met meer dan 10 miljoen inwoners) als Mumbai, Sao Paulo, Mexico City, Tokyo en Shanghai. Echter, een enorme stad met een miljoenenpopulatie van slumbewoners plaatst zo'n stad niet direct in een bijbehorende machtspositie. De hiërarchie van steden werd en wordt veel sterker bepaald door de mate waarin de stad functioneert als knooppunt in een netwerk van handelsroutes, kapitaalstromen, kennis of informatie. Het was de Amerikaanse sociologe Saskia Sassen die in 1991 voor het eerst sprak over global cities om die categorie van steden aan te duiden die een disproportioneel deel van de totale wereldhandel genereren en die werkelijk de knooppunten zijn waar de agenda's op politiek, financieel of cultureel gebied worden bepaald.⁵ In een recent overzicht van global cities voeren de traditionele metropolen de lijst aan: New York City, Londen, Parijs, Tokyo, Hong Kong.⁶ Om een indicatie te geven van de inderdaad disproportionaliteit van deze steden op economisch gebied: de stedelijke regio's van zowel Tokyo als New York hebben (afzonderlijk!) een Bruto Stedelijk Product, dat groter is dan de gehele economie van India.⁷ India heeft ruim een miljard inwoners.

Vanwaar deze duizelingwekkende statistieken? Op het internet zijn duizenden rapporten, onderzoeken en statistieken te vinden. Dat alles blijven toch abstracte getallen en ranglijstjes. Echter, er is een professionele reden voor het tonen van deze getallen. De wereld die achter de getallen schuilt, is de wereld van de hedendaagse megacity; daadwerkelijk eindeloos grote verstedelijkte gebieden, eindeloze verkeersstromen, eindeloze afvalstromen, permanente activiteit, gigantische energieconsumptie, criminaliteit, maar ook onderwijs, duizenden

scholen en schooltjes, parken, mensen die geboren worden en sterven, kortom gebieden waar mensen wonen en leven. En gebieden die vaak zonder enige of zeer beperkte invloed van planners, stedenbouwkundigen of architecten tot stand zijn gekomen.⁸ Mensen starten simpelweg met het zelf bouwen van een eenvoudig onderkomen en bouwen dit vervolgens langzaam uit. In veel landen staan zelfs behoorlijk solide woongebouwen en kantoorgebouwen in het weiland; nog voordat er enige infrastructuur is aangelegd. Die volgt dan meestal later; de stedelijke planningsdiensten simpelweg voor een *fait accompli* stellend. De ongecontroleerde en illegale bouw van enorme woongebieden in een stad als Rio de Janeiro - de zogenaamde *favela's* - heeft ertoe geleid dat het stadsbestuur op een gegeven moment deze *favela's* maar heeft gelegaliseerd en er water, riolering en elektra heeft aangelegd. Dit ook om een sociale bom in de stad te ontmantelen.

Het fenomeen van de 'informele' stad stelt een discipline als de stedenbouw in een lastige situatie. Van stedenbouw werd en wordt toch verwacht dat het de ontwikkeling van de stad in prospectieve (toekomstgerichte) plannen beïnvloedt en stuurt. Daar is in grote delen van de wereld absoluut geen sprake van. Stedelijke gebieden bestaan er uit onsamenvangende ijsschotsen die volkomen onverschillig voor elkaar functioneren volgens intrinsieke regels en wetten. Shopping Malls en woondomeinen van de rijken lijken overal op elkaar, maar hebben weinig of niets gemeen met naastliggende (sloppen)wijken. Sassen spreekt van *urban glamour zones* en *urban slums* als de constituerende elementen van de stad, zelfs als vervanger van de voorgaande spanningen tussen centrum en periferie.⁹ We kennen ze allemaal. Grote vlakken glas, Neogriekse zuilen, Armani en Prada kenmerken de ene; betonskeletten, golfplaten en holle baksteen de andere vorm van verstedelijking. In deze condities is stedenbouw niet het prospectieve, plannende en ontwerpende vakgebied zoals wij het graag verstaan, maar eerder een geavanceerde vorm van crisismanagement.¹⁰

Is het domein van het lectoraat Stedelijke strategieën van zijn actuele relevantie ontdaan nog voor deze oratie goed en wel op gang gekomen is?

⁸ John Habraken. *The Structure of the Ordinar, Form and Control in the Built Environment*. MIT Press, Cambridge and London, 1998.

⁹ Saskia Sassen & Isabel Donas Botto. *Cities as Spaces of Possibility: An Interview with Saskia Sassen*, *Spaces of Utopia: An Electronic Journal*, nr. 4, Spring 2007, pp. 1-10, <http://ler.letras.up.pt>.

¹⁰ Crisismanagement is de systematische poging om organisatorische crises te voorkomen danwel te beheersen. Een crisis is een noodsituatie waarbij het functioneren van een organisatie (bedrijf, overheid, maatschappij, regio) ernstig verstoord raakt. Crises worden gekenmerkt door vier elementen: substantiële dreiging voor de organisatie; een verrassingsmoment; hoge mate van onzekerheid; korte beslistijden. Lees voor 'organisatie': 'stad'.

⁴ Idem.

⁵ Sassen, Saskia. *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton University Press, 1991.

⁶ The 2008 Global Cities Index. *Foreign Policy* November/December 2008.

⁷ International Monetary Fund *World Economic Outlook Database*. October 2008.

Gelukkig niet. Geenszins zelfs. Ofschoon zeker de mensheid in het algemeen en de stedenbouwers en architecten in het bijzonder wereldwijd geconfronteerd worden met de zojuist beschreven uitdagingen van een globale massale verstedelijking, is dit niet het hele verhaal.

Kleinere steden: de helft van de wereldbevolking

Veel media-aandacht gaat uit naar de sterk tot de verbeelding sprekende *megacities* en *global cities* die in de vorige paragraaf werden beschreven. Toch herbergen deze monstersteden 'slechts' 9% van de stedelijke wereldbevolking. Bovendien is er - tegen de verwachtingen in - een kentering in de groei van deze steden te constateren. De meeste zijn qua bevolkingsomvang tamelijk stabiel. Daartegenover staat dat maar liefst 52% van de wereldbevolking in steden en nederzettingen leeft met minder dan 500.000 inwoners. Dat getal brengt ons letterlijk en figuurlijk dicht bij huis. In Europa valt het overgrote deel van de steden in deze categorie. In Nederland hebben we ternauwernood twee steden die er buiten vallen, in België één, in Duitsland ongeveer tien, enzovoorts.

Middelgrote steden kennen een andere dynamiek en deels andere problemen dan heel grote steden. Over het algemeen zijn ze beter te besturen en zijn de problemen kleiner van omvang. Bovendien kan men vaak meer flexibel opereren, zeker als de informatievoorziening en de communicatie met bevolking en maatschappelijke groeperingen op orde is. Daar staat tegenover dat ze minder de beschikking hebben over menselijk en financieel kapitaal. Door hun geringere omvang zijn het soms ook steden met een eenzijdige economische basis, waardoor ze kwetsbaar zijn voor technologische, economische of demografische ontwikkelingen. Onder invloed van globalisering is de competitie tussen deze categorie steden enorm toegenomen. Een positief effect van globalisering is wel dat besluitvorming verschuift naar het decentrale niveau, waar middelgrote steden van kunnen profiteren. Voorbeelden in de buurt zijn de nationale hoofdkantoren van internationale ondernemingen, zoals Fujifilm in Tilburg, SAP in 's-Hertogenbosch en, tot voor kort, Philips in Eindhoven.

Binnen het onderzoek van het lectoraat wordt heel nadrukkelijk gekozen voor een focus op de categorie van de middelgrote steden. Dat is niet omdat de urgentie en de enorme uitdagingen van de moderne *megacities* niet worden onderkend. Integendeel. Zoals gesteld zijn wij in Europa echter nauwelijks bekend met dit fenomeen en denk ik dat we simpelweg meer kennis en ervaring kunnen ontlede aan onze eigen stedelijke geschiedenis. Door de sterk toegenomen 'connectiviteit' - op alle denkbare aspecten: economisch, cultureel, sociaal, politiek - ofwel door globalisering, sijpelen bovendien mondiale problematieken automatisch door naar het locale niveau. Vrijwel alle hierboven beschreven verschijnselen uit de *megacities* treffen we evenzeer aan in kleinere en middelgrote steden; ook de grote dynamiek, ook het vraagstuk van segregatie, en zelfs in bepaalde gebieden de slums.

Twee belangrijke nuanceringsen nog ter afsluiting van dit inleidende hoofdstuk. Allereerst ben ik er gemakshalve van uit gegaan dat het begrip 'stad' eenduidig is en tevens overeenkomt met een heldere entiteit die in de werkelijkheid bestaat. In feite zijn moderne steden niet zozeer entiteiten, maar eerder 'landschappen' die het best beschreven worden in termen van intensiteiten, gebeurtenissen, *flow*, verandering en beweging. Als krachtenveld zijn steden onmogelijk te reduceren tot één simpel principe, behalve als illusie van eenheid en stabiliteit in hun naam.¹¹ De zuiver rationele, maar in feite utopische benadering van de stad als slechts de totale verzameling van gebouwen, pleinen, straten en wegen behoort gelukkig ook in de stedenbouwkunde tot het verleden.

Een tweede nuancering houdt hiermee verband. Want door zo afstandelijk over steden te spreken als bijna autonome 'dingen' gaan we voorbij aan een andere uiterst belangrijke eigenschap van steden. Een stad is namelijk niet alleen een 'ding' of 'landschap' (volgens de aangescherpte definitie van hierboven), maar vooral ook een gemeenschap, een politieke gemeenschap die een ruimte bewoont. De grondbetekenis van dit stadsbegrip moet eerder op het immateriële vlak worden gezocht. Niet voor niets noemde de Grieken hun stad *polis*. Een prachtige verheldering van wat zij daarmee bedoelden, vinden we bij de Griekse historicus uit de Oudheid Thucydides, die beschrijft dat toen het Atheense leger werd toegesproken door haar aanvoerder Nicias, deze zijn manschappen voorhield dat: "Waar ge u ook zult neerzetten, gij terstond zelf een stad zijt [...] want mannen zijn de stad, niet muren en schepen van mannen leeg".¹² De lichte voorkeur van de Oude Grieken voor mannen moge bekend worden verondersteld, maar uiteraard omvat die gemeenschap ook vrouwen en kinderen. De stad betrof dus zowel een fysieke, geografische ruimte alsook en vooral een gedeeld politiek idee dat gedragen werd door een groep mensen. En ook de politieke ruimte van de stad is, evenals de fysieke, een dynamisch krachtenveld, niet stabiel maar in beweging en vol discontinuïteiten. Stadsbestuurders zullen dit beamen.

Na deze noodzakelijke aanscherping van het stadsbegrip wil ik nu inzoomen op het onderwerp van het lectoraat: de Europese stad en haar transformaties.

¹¹ Marc Glaudemans. The Limits of Landscape. Reflections on a New Metaphor. In: Heynen, H. and Vanderburgh, D. (eds), *Inside Density. International Colloquium on Architecture and Cities*, Brussels, La Lettre volée, 2003, pp. 57-61.

¹² Thucydides. *De Peloponnesische Oorlog II*, pp. 14-15. Veel uitvoeriger ga ik in mijn proefschrift in op een onderzoek naar een rijker stadsconcept. Zie: Marc Glaudemans, *Amsterdams Arcadia*, SUN, Nijmegen 2000.

2. Ontwerp en Utopie: Europa

In een brief uit 1763 beschrijft Jean Jacques Rousseau Zwitserland als één grote stad, bestaande uit verschillende districten. In zijn geval was dat metaforisch en beschuldigend bedoeld; de stedelijke 'beschaving' was tot in bijna alle uithoeken van het land herkenbaar geworden in de gewoonten en gebruiken van de mensen. Rousseau beschouwde verstedelijking als een van de oorzaken van de morele corruptie van de mensheid, en verafschuwde de afstand die daardoor was ontstaan tot een meer oorspronkelijke, natuurlijke staat van de mens. Maar heel letterlijk kunnen we zijn observatie ook nemen. Vandaag de dag zijn grote delen van Europa te beschouwen als één stedelijke massa, bestaande uit talloze afzonderlijke, maar samengeklonterde 'wijken'. Op een nachtelijke satellietopname verschijnt het continent als een gevlekt tapijt van licht, strekkend van Lissabon tot Sint Petersburg. Het is niet de omvang van de steden die opvalt, maar de enorme geografische verspreiding van stedelijke activiteiten. Slechts enkele van de meest onherbergzame delen van het continent vallen buiten beeld en tonen door hun donkerte de afwezigheid van menselijke activiteit.

Europa, als continent van compacte, historische steden is na de tweede wereldoorlog langzaam maar zeker getransformeerd tot een stedelijk tapijt, een amalgaam van stedelijke fragmenten. Een verandering van de leefstijl is hier sterk mee verbonden. Oorzaak en gevolg toekennen is nog niet zo eenvoudig. Een sterk verzuilde, burgerlijke stedelijke samenleving is overgegaan in een netwerksamenleving die eerder als sub- of ex-urbaan te typeren is. De meeste Europeanen wonen al lang niet meer in de 'stad' in de historische betekenis van het woord. Stedelijke centra zijn het domein van winkelketens, uitgaansgelegenheden, onderwijsinstanties, kantoorlocaties en bieden als woonomgeving maar een beperkt aantal subculturen een plek. Dat de binnensteden als vestigingslocatie weer in importantie toenemen is een recent verschijnsel waar ik later op terug zal komen. De trend in de naoorlogse periode was er duidelijk een van suburbanisering. Deze trend heeft ideologische wortels, maar is ook versterkt door technologische en maatschappelijke ontwikkelingen en welvaartstoename. Europeanen zijn nog nooit zo rijk en mobiel geweest als nu, maar het leven in de netwerksamenleving lijkt mobiliteit ook af te dwingen. Emancipatie van vrouwen en hun toenemende deelname in het arbeidsproces, hogere opleidingen en daarmee gepaard gaande specialisatie en hogere eisen aan een baan, het ruimtelijk uiteenvallen van het sociale netwerk na jeugd en studie, en niet te vergeten de flexibiliteit die (internationale) werkgevers eisen van werknemers. Dit alles heeft een grote invloed op de wijze waarop de samenleving functioneert en de ruimtelijke

verschijningsvorm die erbij past. De Amerikaanse socioloog Manuel Castells stelt zelfs dat deze ruimtelijke verschijningsvorm niet slechts de samenleving representeert, maar ermee samenvalt:

“Space is not a ‘reflection’ of society, it is society. Therefore, spatial forms [...] will be produced by human action. They will express and perform the interests of the dominant class according to a specific mode of development.”¹³

Deze stelling onderbouwt de constatering dat beleid gericht op het in stand houden van de compacte stad in een open landschap tot mislukken gedoemd lijkt. De open netwerksamenleving, zoals hierboven op hoofdlijnen getypeerd, behoeft én produceert een open, gefragmenteerde stedelijke ruimte, met vloeiende overgangen en maximale connectiviteit. Als het ruimtelijke beleid gericht is op compacte en ‘complete’ steden, maar het sociale beleid dwingt tweeverdienergezinnen af en voorziet onvoldoende in de ondersteuning van bijvoorbeeld goede kinderopvang, dan zal dat ruimtelijke beleid falen. Hier wrekt zich ook dat de dominante categorie van de middelgrote en kleine steden onvoldoende in staat is om ‘complete steden’ te zijn, met een evenwichtige, omvangrijke en voldoende gevarieerde arbeidsmarkt.

Niet erg wetenschappelijk, maar ter illustratie twee voorbeelden uit mijn directe omgeving. Allereerst de Academie zelf. Geen van de onderwijscoördinatoren - functies voor academisch geschoolde professionals met een goed netwerk - is woonachtig in Tilburg of omgeving. Een van hen woont in Amsterdam, werkt parttime in Tilburg, maar heeft haar kinderen in Amsterdam op school, en heeft daar ook haar sociale netwerk. Maar liefst drie coördinatoren hebben Rotterdam als thuisbasis voor hun bureauwerkzaamheden. Een van hen woont in Vleuten. Twee coördinatoren zijn in Brabant gevestigd, een in Riethoven en ikzelf in 's-Hertogenbosch. Ook de studenten zijn niet in meerderheid werkzaam of woonachtig in Tilburg.

Ten tweede, het perspectief van mijn woonsituatie. Voor zover ik kan overzien is vrijwel niemand in onze wijk volledig gericht op de eigen stad, laat staan de wijk zelf. In veel gevallen zijn beide partners zelfs voor hun baan helemaal niet op de eigen stad gericht, waarmee deze uitsluitend nog dienst doet als woonbestemming. Dit leefpatroon is beslist niet voorbehouden aan hoogopgeleide kenniswerkers. Ook ambachtslieden en makers zijn hoe langer hoe meer aan het werk ver van hun woonplaats. Een blik op de busjes bij een willekeurige bouwplaats leert dit. De vrijemarkteconomie brengt vraag en aanbod bij elkaar tegen de laagste prijs. De prijs van mobiliteit is blijkbaar zo laag dat grote afstanden geen belemmering vormen. De prijs van de kwaliteit van leven is niet verdisconteerd en of deze samenleving de meest duurzame is, is uiteraard ook hoogst twijfelachtig. Maar het is wel de Nederlandse samenleving van de vroege eenentwintigste eeuw, en de ruimtelijke ordening representeert gewild of ongewild deze samenlevingsvorm.

Stedenbouwkunde en planologie hebben afgelopen eeuw bepaald niet altijd adequaat gereageerd op maatschappelijke veranderingen. De Zwitsers architectuur- en stedenbouwhistoricus André Corboz beschrijft hoe stedenbouwkundigen zich in de twintigste eeuw hebben blindgestaard op de historische stad: eerst vanuit een antistedelijke tendens door haar te willen vernietigen (Le Corbusier's plan Voisin voor Parijs) of negeren (Tuinstadgedachte door Ebenezer Howard), toen door een overdreven aandacht voor de reconstructie van de historische stad (periode van de stadsvernieuwing).¹⁴ Al die tijd echter, vonden de werkelijke stedelijke transformaties plaats aan de randen van de steden, langs de snelwegen, in de stedelijke uitlegzones en rond zogenaamde groeikernen. De suburb was de blinde vlek voor vrijwel alle stedenbouwkundigen en architecten. Ze ontwikkelden en verfijnden concepten voor steden en vooral voor samenlevingen die al niet meer bestonden. Deze professionele eenkennigheid had beslist een ideologische inslag. Vanuit het goedbedoelde modernistische maakbaarheidsideaal geloofden professionals lange tijd dat nieuwe fysieke structuren automatisch zouden leiden tot nieuwe sociale gedragspatronen. Wouter Vanstiphout toont in een recent essay aan de hand van enkele nationale en internationale voorbeelden hoe achterhaald deze notie is.¹⁵ Hij beschrijft onder andere het voorbeeld van de *Ville Nouvelle Toulouse* - Le Mirail in Zuid-Frankrijk. Het stedenbouwkundige ontwerp van Candilis, Josic & Woods werd destijds door de architecten voorgesteld als een radicale breuk met de technocratische stedenbouw van de jaren vijftig.

¹³ Manuel Castells. In: Edward Soja, *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Verso, London 1999, pp. 70-71.

¹⁴ André Corboz. *Die Kunst Stadt und Land zum sprechen zu bringen*. Birkhäuser, Basel-Boston-Berlin, 2001, pp. 65-75.

¹⁵ Wouter Vanstiphout. *Maakbaarheid van de stad en stedenbouw. Ideologie als achilleshiel*. In: *Open*, Nr. 15. NAi Uitgevers/SKOR 2008.

Sociologische studies over de schadelijke sociale en psychologische effecten van het leven in de functionalistische woonwijken leidde tot een meer organisch vormgegeven stedenbouwkundig plan met een rijkere mix van programmaonderdelen. Dit heeft niet kunnen verhinderen dat deze wijk decennia later hetzelfde lot onderging als al die ‘ziellose schijven in het groen’ in de periferie van Franse steden: immigratie, werkloosheid, criminaliteit, vervreemding, frustratie en rellen. Deze maatschappelijke effecten zijn uiteraard niet te verhalen op een stedenbouwkundig of architectonisch plan alleen. Het geeft echter wel aan hoe kwetsbaar stedenbouw en architectuur zijn als instrument van technocratische of utopische krachten. Een belangrijk deel van de twintigste-eeuwse stedenbouw in Europa is erdoor getekend, met een lange periode van een bijna almachtige staat in de socialistische landen als meest extreme voorbeeld. Aangezien we met het lectoraat actief betrokken zijn bij stedelijke vraagstukken in juist deze landen ga ik er wat dieper op in.

Het ‘wilde Oosten’

In de centraal geleide planeconomieën in de landen achter het IJzeren Gordijn kon de staat lange tijd elke maatschappelijke ontwikkeling naar wens stimuleren of onderdrukken. Veranderingen in de samenstelling en huisvesting van de bevolking moesten bijdragen aan het ontstaan van een nieuwe maatschappij. Stedenbouwkundige experimenten konden er op grote schaal worden uitgevoerd, zonder noodzaak om de resultaten te evalueren. De ruimtelijke omgeving hoefde niet maximaal of zelfs optimaal te presteren en van enige marktwerking was lange tijd geen sprake. De resultaten hiervan vormen voor velen het aanzien van Midden- en Oost-Europa. Grootschalige transformaties van socialistische buitenwijken in beton bepalen vandaag de dag de stedelijke vernieuwingsagenda in veel steden. Toch is de kwaliteit van deze wijken veelal beter dan een eerste blik doet vermoeden en ze blijken soms verrassend goed in staat om de maatschappelijke revolutie te absorberen die er praktisch van de ene op de andere dag over werd uitgestort. Cor Wagenaar stelt in zijn studie naar Midden- en Oost-Europese steden terecht dat er grote overeenkomsten zijn met de opgaven waarvoor steden in West-Europa zich gesteld zien.¹⁶ De socialistische stad kon volgens de theorie worden ontworpen en volgens plan worden uitgevoerd, waarbij de staat in het bezit was van alle noodzakelijke middelen om plannen te implementeren.¹⁷

¹⁶ Cor Wagenaar & Mieke Dings (red.). *Idealen in Beton. Verkenningen in Midden- en Oost-Europa*. Fonds BKVB Amsterdam / NAI Uitgevers Rotterdam, 2004, voorwoord.

¹⁷ Ivan Tosics, City Development in Central and Eastern Europe since 1990: The impacts of internal forces. In: Hamilton, Ian et al. (eds), *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe. Towards Globalization*. United Nations University Press, Tokyo, New York, Paris, 2005, p. 47.

Ook bij ons zijn de naoorlogse woonwijken toe aan een grondige renovatie, en getuigen feitelijk van dezelfde planningsideologie als de Plattenbau in Oost-Europa. En ook bij ons veranderen de rol van de overheid en de absolute macht van het planningsinstrumentarium. De overheid tracht zich terug te trekken en sterker te sturen op zelfregulering (van de markt) en keuzevrijheid (voor de ‘consument’). Daarbij meet ze zichzelf een rol aan als partner in een maatschappelijke omgeving, waar marktdenken dominant is. Dit is overigens ook in onze omgeving een zeer moeizaam proces omdat de ruimtelijke ordening en volkshuisvesting - in de woorden van Ed Taverne - worden geteisterd door een “Politiek-bestuurlijk inferno, dat ieder initiatief tot participatie bij voorbaat doet afschrikken”. Velen zullen zich herkennen in zijn noodkreet dat wonen in Nederland nog het meest op een “Door verboden afgedwongen vrijheid” lijkt!¹⁸

Om het proces van deregulering en het toelaten van markteconomische principes op de ruimtelijke ordening te onderzoeken vormen de landen in Midden- en Oost-Europa een extreem voorbeeld. Het boek *Idealen in Beton*, naar aanleiding van een door het Fonds BKVB georganiseerde studiereis, geeft een aangrijpend beeld van de transformatie van Oost-Europese steden onder invloed van een hard soort kapitalisme dat nog het meest doet denken aan het oerkapitalisme van de negentiende eeuw.¹⁹ Veel heviger en vooral veel sneller dan bij ons moesten de door de overheid gegarandeerde collectieve arrangementen het veld ruimen. Planning als instrument om deze arrangementen te realiseren, is in de eerste twee decennia na de val van de Berlijnse muur ernstig in diskrediet geraakt. In Midden- en Oost-Europa bloeit de zogenaamde ‘informele planning’ op, een eufemisme voor de bijna totale afwezigheid van planning. Een enorme hoeveelheid energie is er los gekomen, stad en land veranderen in een tempo dat in West-Europa in geen decennia is vertoond. Voor elke architect in Kiev, Boekarest of Riga waren er tot voor kort twee banen. Architecten gingen coalities aan met banken, ontwikkelaars en eigenaren van nog niet ‘gedenationaliseerde’ wooncomplexen grepen hun kansen en werden zelf ontwikkelaar. *Carrefour*, *Tesco* en *LeClerc* zijn neergestreken in vrijwel alle steden, soms in combinatie met *shopping malls* die in niets onder doen voor tegenhangers in het Westen. De Bulgaarse Zwarte Zeekust wordt in een schokkend tempo omgebouwd tot een betonnen strip met al dan niet als ‘duurzaam’ geafficheerde toeristenresorts. Sinds de kredietcrisis zijn de ontwikkelingen in een al even opzienbarend tempo stilgevallen.

¹⁸ Ed Taverne. *Bij de gratie van het conflict. Bouwen, wonen en sturen in het tijdperk van de stuifzandsamenleving*. SUN Trancity, Amsterdam 2008, p. 58.

¹⁹ Zie noot 16.

De huidige economische en financiële crisis laat zien dat het kapitalisme niet onfeilbaar is, en de louterende invloed die het ongetwijfeld heeft gehad ten tijde van groei, slaat nu om in een bittere koude. De economie van Letland kende tot medio 2008 een groei van 10% per jaar en laat nu een even zo sterke krimp zien. Het draagt bij aan het beeld van het 'wilde Oosten'.

Ondanks de huidige pas op de plaats zal zelden in de geschiedenis de wisseling van politiek systeem zo'n diep stempel op steden hebben gedrukt dan de opkomst van het kapitalisme in de recente geschiedenis van Midden- en Oost-Europa. De 'socialistische' stad is niet door de kapitalistische vervangen, maar de kapitalistische stad heeft zich genesteld in de socialistische. Naoorlogse woonenclaves worden gerevitaliseerd door technische verbeteringen en investeringen in de voorzieningen en sociale structuur van de wijken. De tijdens het socialisme verwaarloosde stadscentra worden overal in hun oude luister hersteld en dan valt op hoe 'Europees' deze steden aanvoelen en moeiteloos vergeleken kunnen worden met voorbeelden in Duitsland, Oostenrijk of Scandinavië.

Ik wil heel graag meegaan met Cor Wagenaar in zijn fascinatie voor de ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa. Een citaat slaat de brug naar de betrokkenheid van de Academie en het lectoraat bij transformatieopgaven in deze steden:

“Wat in Midden- en Oost-Europa gebeurt, is in schaal, consistentie en uitwerking, en ook in de tomeloze energie waarmee de reconstructie zich voltrekt, een voorbeeld voor de omgang met de stad. De stad geeft vorm aan de geschiedenis, maar weerstaat die tegelijkertijd. Geen kunstwerk laat de realiteit zo onverbloemd zien als de stad, en op dit moment zijn er weinig steden die meer vitaliteit en spiritualiteit vertonen dan de steden in Midden- en Oost-Europa.”²⁰

Voor de toekomstige lezers is het van groot belang te vermelden dat het citaat stamt uit 2004. Wellicht is die periode later te duiden als het hoogtepunt van een felle, maar kortstondige opleving van economische, culturele en sociale dynamiek in dit deel van Europa. De geschiedenis lijkt haar kaarten momenteel te schudden en zich voor te bereiden op een nieuwe ronde. Het is een lector stedenbouw niet gegeven met gezag een wissel te trekken op de onzekere toekomst.

²⁰ Idem, p. 10.

3. Stadslab European Urban Design Laboratory

Europa is dus veranderd. Met de toetreding, sinds 2004, van twaalf nieuwe lidstaten is de kaart van Europa fundamenteel opnieuw getekend. De Europese Unie strekt zich nu uit van de oevers van de Zwarte Zee in het oosten tot aan de kliffen van Ierland in het westen, en van het Finse Lapland in het noorden tot aan het mediterrane Malta in het zuiden. 27 landen maken deel uit van de Unie. Een steeds groter aantal landen hoopt in de nabije toekomst toe te kunnen treden.

Binnen Europa is sprake van sterke ongelijkheid op het gebied van welvaart, sociale voorzieningen, onderwijsniveau en economische vooruitzichten. De randen van Europa bestaan uit nieuwe of relatief nieuwe lidstaten met een fors lager dan gemiddeld BNP per inwoner. Echter, juist aan de randen van het continent zijn ook de grootste dynamiek en vitaliteit aan te treffen. Voor de hele regio geldt dat er veel wordt geïnvesteerd in (hoger) onderwijs, het jongere deel van de bevolking is ondernemend en leergierig en de economieën groeiden tot voor kort harder dan het EU-gemiddelde. Bovendien staan deze landen voor een ongekend snelle ombouw van hun traditionele industrieën naar een meer op hoogwaardige technologie en kennis gestoelde economie. Deze ontwikkelingen gaan gepaard met grote fysieke transformaties op het gebied van infrastructuur, stad en platteland. Deze ruimtelijke opgaven bieden onvoorziene kansen en mogelijkheden voor Europese uitwisseling van kennis en ervaring, en het bijdragen aan de ontwikkeling van een grotere sociale, economische en ruimtelijke cohesie.

Dat is ook de reden dat vanuit onze Academie de ambitie is gerezen om deel uit te maken van deze ontwikkelingen en er vanuit ons vakgebied en onze expertise aan bij te dragen. De vorm die we kozen was die van een Europees ontwerplaboratorium en kenniscentrum rondom middelgrote steden en hun ruimtelijke vraagstukken. De naam die we aan dit initiatief gaven was: Stadslab European Urban Design Laboratory. Aan de wieg van dit initiatief stonden mijn collega Juliette van der Meijden en ikzelf. In september 2006 lanceerde burgemeester Ruud Vreeman onze website tijdens een internationaal congres over Europese cultuursteden. Mijn lectoraat is een direct gevolg van dit initiatief en heeft als doel om het kenniscentrum verder uit te bouwen.

Het doel van Stadslab is om met internationale groepen professionals te werken aan ruimtelijke vraagstukken van middelgrote steden (< 500.000 inwoners). Stadslabprojecten zijn vraagstukken van daadwerkelijke stakeholders (gemeentelijke of regionale overheden). Ze worden uitgevoerd in samenwerking met lokale professionals (bureaus) en kennisinstellingen, en worden voorts gevoed vanuit

de Academie en (inter)nationale kennispartners. De resultaten van Stadslab katalyseren opdrachtgevers en lokale partners in het helder definiëren van de projectvraag of in het duiden van oplossingsrichtingen. De resultaten zijn ruimtelijk, beeldend, visionair en inspireren het vervolgproces. Ze zijn bedoeld als onderleggers voor stedelijke strategieën; fundamenten van toekomstige stedelijke ontwikkelingen. Door de multidisciplinaire input van ontwerpers én sociaal-, economische- en culturele professionals hebben de projecten realiteitswaarde.

Deelnemers participeren in het Stadslab door het volgen van modules die zodanig zijn opgezet dat professionals ze kunnen combineren met hun beroepspraktijk. We sluiten daarmee aan bij de toenemende noodzaak van permanente beroepsontwikkeling. Het ontwikkelen van expertise en het openstaan voor andere inzichten en methoden in een Europese context vormen de meerwaarde voor architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten. Naast het ontwerp is Stadslab ook een kennisinstelling. Deelnemers volgen colleges en seminars op het gebied van bijvoorbeeld internationaal procesmanagement, Europese regelgeving, stedenbouwtechnische aspecten en politieke sensibiliteit in transnationale samenwerking. Door middel van kleinschalige rondetafelconferenties bespreken we met internationale experts diepgaand relevante aspecten die de stedelijke ontwikkelingen in Europa beïnvloeden.

Beoogde resultaten van Stadslab zijn:

- Een kenniscentrum voor het plannen en ontwerpen van de Europese stad, waar stedenbouwkundigen en architecten deel uitmaken van een postgraduate en Ph.D. programma.
- Ontwerpexpertise voor middelgrote (<500.000) Europese steden met als doel de creatie van coherente, duurzame en succesvolle stedelijke omgevingen.
- Toegenomen Europese mobiliteit van studenten en professionals.
- ‘Permanente educatie’ voor architecten en stedenbouwkundigen.
- Toegenomen kennis, ervaring en vaardigheden van deelnemers en staf en een toegenomen kennis en besef van gedeelde Europese waarden en kennis.
- Europees netwerk van kennisinstituten en netwerk van Europese Stadslab-‘alumni’.

Het gaat kortom om de ontwikkeling van nieuwe, Europese leertrajecten, van een nieuw kennis- en onderzoekscentrum en van een internationaal ontwerpplab. We boren een voor ons nieuwe doelgroep aan, zowel wat betreft de kandidaten (nationale en internationale professionals) als wat betreft onze beoogde partners (Europese overheden, kennisinstellingen en private partners).

Stadslab wil - ten slotte - bijdragen aan het opleiden van Europese *change agents*. Succesvol omgaan met veranderingen vereist een open houding, een brede

oriëntatie en een gedegen inzicht in de meest recente methoden en technieken. De context en contacten van een Stadslab masterclass vormen voor veel deelnemers een ervaring die bijdraagt aan hun professionele en persoonlijke ontwikkeling, en die ze inbrengen in hun eigen organisaties.

4. Lublin (Stadslab 2007/2008)

“Dit is de bijl van mijn grootvader. Mijn vader heeft het blad vervangen, en ik de steel.” [Pools gezegde]²¹

Ik schets voor u in het kort de Poolse stad Lublin, die afgelopen jaren onderwerp en locatie was van onze Europese activiteiten. Lublin ligt in het zuidoosten van Polen. Het is met 365.000 inwoners de grootste Poolse stad ten oosten van de rivier Vistula. Het heeft een eeuwenoude en turbulente geschiedenis, bloeide als handelscentrum toen Polen in een unie met Litouwen verbonden was en is zetel van maar liefst vijf universiteiten met een totale studentenpopulatie van bijna 100.000! Ondanks de eeuwenoude geschiedenis en een prachtige historische binnenstad kennen weinigen deze stad en nog minder zullen haar direct associëren met de termen vitaliteit en spiritualiteit uit het citaat van Wagenaar. Toch scoort Lublin hoog in onderzoeken naar leefbaarheid en kent het een bloeiend cultureel leven. Problemen zijn er natuurlijk ook.

Lublin is sinds de toetreding van Polen tot de EU in 2004 een stad aan de buitengrenzen van Europa. Op 90 kilometer van de Oekraïense grens vormt het een belangrijke verbinding tussen West- en Oost-Europa. Maar binnen de EU praten we hier over de periferie. De regio Lubelskie waar Lublin hoofdstad van is, was tot voor kort de armste regio van de Europese Unie, met een gemiddeld inkomensniveau van slechts 30% van het EU gemiddelde. Polen is een land met een gebrekkige infrastructuur en de investeringen in het hoofdwegenet hebben eerst plaatsgevonden in het westen en midden van het land, om Warschau en de grote steden goed te verbinden met Duitsland. Pas met het toekennen van het Europese voetbalkampioenschap van 2012 aan Oekraïne en Polen wordt de infrastructuur in het oosten aangepakt. De stad ligt nu nog op drie uur rijden van Warschau; er is (nog) geen vliegveld en de spoorverbinding is armzalig en de reis duurt minimaal vijf uur.

De stedelijke problematiek van Lublin is in zekere zin typerend voor middelgrote steden in Midden- en Oost-Europa. Na de transitie in de jaren '90 was er enige tijd sprake van ontreding op planningsniveau. Zonder directie uit de hoofdstad en zonder middelen, organisatie en ervaring met het ontplooiën van eigen initiatieven, waren deze steden stuurloos. Een deel van de productieve beroepsbevolking trok naar landen in West-Europa en de concurrentie van lage lonenlanden in het Verre Oosten verzwakte de industriële sector. De enorme staalfabriek die in Lublin is gebouwd in de jaren '90, heeft zelfs nooit enige productie gekend en vormt nu een macaber relict van een industrieel falen.

²¹ The Economist. Meet the neighbours. A survey of the EU's eastern borders. June 25th, 2005.

Lublin is een zusterstad van Tilburg, en via die relatie kwamen wij in 2006 in contact met de stad. Hieruit ontstond een samenwerking van tien Poolse en Nederlandse architecten die - onder begeleiding van internationale experts - tot doel hadden om stedenbouwkundige visies en strategieën voor de stad te ontwikkelen. Dit deden zij in een door ons georganiseerd masterclassprogramma van in totaal vijftien dagen, verspreid over vier maanden. Doel was om strategieën te ontwikkelen die Lublin kunnen helpen om haar positie in het krachtenveld van het nieuwe Europa te versterken. Daarvoor is nodig dat de economische basis van de stad meer dan nu gedifferentieerd wordt en gerelateerd wordt aan de kwaliteiten van de stad: de aanwezigheid van universiteiten en studenten, een goede ligging op de handelsroutes tussen oost en west en de aantrekkelijke ligging in een groene vallei. Het stadsbestuur was hier zeer bij betrokken, in de figuur van de burgemeester als onze (fictieve) opdrachtgever, het hoofd van de dienst stedenbouw als voortdurende verschafter van informatie en klankbord voor de realiteitswaarde van onze voorstellen, en twee getalenteerde werknemers van de dienst als deelnemers aan het masterclassprogramma.

De focus van de groep ontwerpers lag op het aantrekken van nieuwe bedrijvigheid, een clustering van de kennisinfrastructuur, concepten voor binnenstedelijk en regionaal openbaar vervoer, nieuwe woongebieden en investeren in de groenstructuur. En *last but not least* het ruimtelijk faciliteren van de culturele agenda van de stad. Ankerpunten in de ruimtelijke strategieën waren de aanleg van een regionaal vliegveld die legitimiteit gaf aan de nieuwe bedrijvigheid, het grootschalig herontwikkelen van het stationsgebied, waarbij het zuidelijke deel van de stad tot ontwikkeling kon komen, en ten derde het duurzaam verankeren van de groene vallei als wezenlijk onderdeel van de ruimtelijke structuur en de identiteit van de stad.²²

Los van de kwaliteit van de gegenereerde visies lag de toegevoegde waarde van de samenwerking ook in de uitwisseling van methoden en aanpak voor dergelijke vergaande toekomstvisies. Het gebruiken van beelden van imaginaire stedenbouwkundige ontwerpen om op dit hoge abstractie- en schaalniveau de toekomst van de stad bespreekbaar te maken bleek een *eye-opener* voor de Poolse collega's. Daardoor werd het ook mogelijk om het publieke debat veel toegankelijker te maken en het zeer wezenlijke, maar in Polen nog grotendeels onbekende aspect van burgerparticipatie te ontwikkelen. 'Vreemde ogen' bleken ook hier in staat om enkele voor lief genomen ruimtelijke kwaliteiten van het stedelijke weefsel te herkennen en te gebruiken als dragers voor toekomstige

ontwikkeling. De nauwelijks gebruikte maar prachtige groene vallei aan de rand van de binnenstad is hiervan een voorbeeld, evenals de gesuggereerde verplaatsing van het busstation naar het stationsgebied. Het uitgaan van lokale gegevens en kwaliteiten als norm voor toekomstige ontwikkelingen en het op basis daarvan opstellen van stedenbouwkundige regels, geeft de stad instrumenten om tegenwicht te geven aan de grootschalige voorstellen van de veelal buitenlandse ontwikkelaars die ook in Lublin steeds vaker verschijnen.

De resultaten van de masterclass werden in Lublin gepresenteerd aan het stadsbestuur, aan de pers en in een openbare presentatie aan een volle zaal geïnteresseerden. We werden bij dat afsluitende bezoek aan Lublin vergezeld door de burgemeester van Tilburg, Ruud Vreeman, die in deze samenwerking aanleiding zag om de banden met deze zusterstad aan te halen.

Een jaar later, in het najaar van 2008, vond een tweede masterclass plaats waarbij acht nieuwe deelnemers, nu afkomstig uit veel meer verschillende landen, een doorwerking hebben gemaakt van de resultaten van de eerste studie. Zij werkten het idee van een hoogwaardige kennisstad uit voor een groot gebied tussen de binnenstad en de nieuwe luchthaven. Ook deze resultaten werden ter plekke gepresenteerd aan een divers publiek en droegen bij aan het publieke debat over de toekomst van de stad. Het is fascinerend om te zien hoe een initiatief als dit heeft geleid tot een diepgaand publiek debat over de identiteit, de cultuur en de waarden van de stad. Ofschoon soms overdonderd door de potenties die buitenlandse ontwerpers verbeelden in hun visies, signaleerden we een toenemend zelfvertrouwen en bewustzijn van zowel de noodzaak om de stad snel en concurrerend te transformeren als ook het inzicht dat deze transformatie duurzaam moet zijn en met respect voor de eigenheid en historische karakteristieken.

Een indicatie van het toegenomen zelfvertrouwen is de kandidaatstelling van Lublin als Culturele Hoofdstad 2016. De snelheid waarmee een gevoel van achterstelling en lage zelfwaardering kon omslaan in de gooi naar deze ambitieuze titel en de diepgang van reflectie op de stad van enkele culturele organisaties vormt wel degelijk een bevestiging van Cor Wagenaars 'vitaliteit en spiritualiteit' van de stad in Midden- en Oost-Europa.

²² Zie de publicatie *Stadslab Master Class Lublin 2007*, Stadslab European Urban Design Laboratory, Tilburg 2008.

5. Miskolc (Stadslab 2009)

Miskolc, de derde stad van Hongarije, zal in 2009 het werkkerrein vormen van Stadslab. Miskolc is een stad met 180.000 inwoners, gelegen in het noordoosten van Hongarije. Het is een stad die enerzijds getypeerd wordt door de dominante aanwezigheid van zware staalindustrie en anderzijds door een ligging aan de rand van een nationaal park met een schitterend heuvel- en boslandschap en de aanwezigheid van vele thermale bronnen. Door de ligging tussen heuvels heeft de stad zich in morfologische zin ontwikkeld tot een lineaire stad, met een hoofdweg van bijna vijftien kilometer die de kern Miskolc verbindt met de meer monumentale kern Diósgyőr met zijn imposante kasteel.

De stad bevindt zich in een typische transitiefase waarin het op zoek moet naar een nieuwe economische basis en een nieuw imago. De staalindustrie is ineengestort en de stad kampte tot voor kort met zeer hoge werkloosheidscijfers. De inzet van het stadsbestuur is gericht op een meer evenwichtige ontwikkeling van werkgelegenheid in de kennisindustrie, diensten en toerisme. De perifere ligging van Miskolc betekent net als in het geval van Lublin een nadeel, omdat de stad hierdoor niet op doorgaande transportassen is gelegen en daardoor moeilijk toegang heeft tot het Europese achterland. De infrastructuur in Hongarije is beter ontwikkeld dan in Polen, maar daardoor is de aanzuigende werking van de metropool Boedapest ook des te sterker voelbaar.

Door de aanwezigheid van een moderne universiteit en het toeristische potentieel is de basis gelegd voor de stedelijke strategieën van de stad. De belangrijkste doelstelling is het versterken van de regionale leidersrol op het gebied van cultuur, onderwijs en dienstverlening. Talloze transformatieopgaven zijn hiervoor benoemd, met als belangrijkste stedenbouwkundige vraagstukken:

- het revitaliseren van oude en gedateerde stadsdelen,
- het revitaliseren van oude industriële complexen,
- het moderniseren van de technische- en verkeersinfrastructuur,
- het renoveren en herontwikkelen van de historische binnenstad, en,
- het ontwikkelen van bedrijventerreinen voor het aantrekken van nieuwe, schone bedrijvigheid.

In een notendop zijn dit de soort van ruimtelijke opgaven waarvoor elke Europese stad zich gesteld ziet in een overgang van een industriële naar een postindustriële fase. Een minder geprononceerde en deels ook heel specifieke sociale problematiek bepaalde uiteindelijk het gesprek dat we hadden met bestuurders uit Miskolc. In de visie van de stad en in het gesprek over een mogelijke Stadslab-opgave kwam nadrukkelijk het belang van evenwichtige sociale structuren en de ontwikkeling

van een mondige en betrokken *civil society* naar voren. De toenemende instroom van veelal straatarme Roma en de sociale, culturele en stedenbouwkundige problematiek die hiermee gepaard gaat werd aangehaald als voornaamste punt waarop expertise van buiten dringend gewenst was.

Hoe relatief bescheiden Miskolc als stad ook is, toch zijn in de plooiën van haar verstedelijkt gebied nederzettingen ontstaan die alle eigenschappen van de ‘informele stad’ hebben en die getypeerd kunnen worden als quasi sloppenwijken. De voor Oost-Europa zo typische weekendhuisjes, die in grote aantallen rondom de stad zijn gelegen, worden er op permanente wijze en illegaal bewoond. Er is nagenoeg geen infrastructuur, geen voorzieningen en van enige vorm van registratie is geen sprake. Criminelen hebben hun toevlucht gezocht in deze stadsdelen die bijna totaal aan het oog van de wetgever en belastingheffer ontgaan. Door de concentratie van etnische minderheden en armoede is sprake van ernstige sociale en ruimtelijke segregatie. De Romaproblematiek in dit deel van Europa is nijpend en omgeven door historische sentimenten, racisme en uitsluiting. De laatste tijd is eerder sprake van een verheviging dan van een vermindering van de problematiek. In Hongarije hebben al enkele gewelddadige opstootjes plaatsgevonden.

Tegen het maatschappelijke sentiment in, onderkent het bestuur van Miskolc dat deze segregatieproblematiek een grote hindernis is in het realiseren van een evenwichtige, veilige en succesvolle stedelijke omgeving. Het Stadslabproject met deze stad zal gericht zijn op het ontwikkelen van ruimtelijke strategieën en interventies om het specifieke vraagstuk van sociale en ruimtelijke segregatie te verbinden aan internationale kennis en *knowhow* over informele stedenbouw. Zoals eerder werd vermeld zijn de slum- of sloppenwijkcondities dominant aanwezig in steden in derdewereldlanden en opkomende economieën. Er zijn in deze steden succesverhalen te vinden van maatschappelijke organisaties, architecten of kunstenaars die betekenisvol werk hebben verricht in vergelijkbare omgevingen, zoals de *favelas* in Rio de Janeiro, de *barrios* van Caracas, of Mumbai’s slums. Het traditionele planningsinstrumentarium faalt in dergelijke omgevingen, evenals de neiging van sommige bestuurders om ‘achteraf’ met ruimtelijke regelgeving orde te scheppen in de ontstane situatie. Talloze autonome processen structureren het bestaan in de informele stad. Het begrijpen ervan en het inhaken op de logica van de straat biedt kansen op een betekenisvolle dialoog en gedragen interventies.

Er zijn beslist geen eenvoudige recepten beschikbaar voor deze zeer complexe problematiek. Tegenstrijdige krachten zoals gezagshandhaving en dwang aan de ene kant en het respecteren van lokale cultuur en gewoontes aan de andere kant bepalen het spectrum. De noodzakelijke, maar evenzogoed utopische wens tot een ‘integrale stad’ staat op zeer gespannen voet met economische en maatschappelijke uitsluiting en cultureel ingesloten gedragspatronen. We zijn ons goed bewust van de beperkte impact van een Stadslabproject, dat uitgaat van een korte maar hevige concentratie van expertise en talent op een gegeven problematiek. De katalyserende werking die van een dergelijke impuls kan uitgaan is van evenveel belang als de resultaten van het project zelf.

We verbinden ons aan bondgenoten in ons eigen netwerk die inzetten op langere termijn betrokkenheid op sociaal-maatschappelijke gronden. Veelal zijn dat overheden en door vrijwilligers gedragen niet-gouvernementele organisaties (NGO’s). Een voorbeeld is het in Tilburg gevestigde Oost-Europa Centrum, dat nauw betrokken is bij het project.²³ Zij kunnen een specifieke expertise vanuit welzijnswerk en burgerparticipatie inbrengen. Een ander contact is met de Stichting Andrassy, die zich richt op Hongaarse tehuisjongeren.²⁴ Onder deze jongeren is een belangrijk deel van Roma-afkomst. Een groot deel van de tehuiskinderen komt terecht in de criminaliteit of de prostitutie. De stichting biedt faciliteiten waardoor kansarme jongeren zich kunnen ontplooien tot weerbare en sociaalverantwoordelijke jongvolwassenen die een positieve bijdrage leveren aan de maatschappij. Ze werken hierbij nauw samen met organisaties en vrijwilligers ter plaatse. De gemeente Tilburg is eveneens geïnteresseerd om haar kennis en ervaring met segregatievraagstukken te delen met Miskolc. Stadslabprojecten fungeren dus als katalysator van zowel ruimtelijke expertise en strategieën, als sociale netwerken en crossdisciplinaire inzichten. De netwerkfunctie is van groot belang. Vermeldenswaardig is dat de stad Lublin aangegeven heeft actief betrokken te willen zijn bij het Stadslabproject in Miskolc, zowel vanuit het stadsbestuur als vanuit geëngageerde culturele organisaties.

²³ <http://www.oost-europacentrum.com/>

²⁴ <http://www.andrassy.nl/>

6. Stedelijke Strategieën: Strategieën voor het vak

Ik heb u een beeld geschetst van de activiteiten van Stadslab die mede aanleiding vormden voor het instellen van dit lectoraat. Het als kenniscentrum en ontwerplaboratorium actief betrokken zijn bij transformatieopgaven in Europese steden vormt daarvan het hoofdbestanddeel. Met ingang van dit jaar zijn deze activiteiten niet langer uitsluitend gericht op projecten met Midden- en Oost-Europese steden. Ook steden in ons eigen regionale netwerk zijn van harte welkom om hun ruimtelijke vraagstukken aan Stadslab voor te leggen als onderwerp van ruimtelijk onderzoek en ontwerp. In het debat over de vestiging van een grootschalige, duurzaam beoogde *shopping mall* hebben we de gemeente Tilburg aangeboden een expertmeeting te organiseren. En Stadslab is benaderd door een Tilburgse bewonersvereniging om als begeleider en organisator van workshops de wensen en ideeën van bewoners te vertalen in stedenbouwkundige randvoorwaarden als inbreng bij de planvorming voor de spoorzone. We hebben ook de ambitie geuit betrokken te raken bij de gedachten rondom de kandidaatstelling van Brabantstad als Culturele Hoofdstad 2018. Het onderzoek naar de rol en positie van stedelijke netwerken in Europa is direct gerelateerd aan ons onderzoeksprogramma. De gemene deler van alle activiteiten is dat ze worden opgezet en uitgevoerd vanuit een Europees perspectief en door internationale deelnemers.

De doelstellingen van het lectoraat zijn breder dan die van het kenniscentrum: ze hebben ook betrekking op het reflecteren op de veranderende positie van ruimtelijke ontwerpers, en op de invloed die dit heeft op het onderwijs. Enige gedachten over dit onderwerp vormen de kern van dit laatste hoofdstuk.

Een andere vraag - een andere rol

Het speelveld van de stedenbouw is danig veranderd. Niet langer immers is de ruimtelijke ordening een onderonsje tussen het overheidsapparaat van stedelijke diensten en professionele bureaus van bouwers en ontwerpers die in een heldere hiërarchie stedelijke projecten realiseren. Het monopolie van de overheid om als initiatiefnemer op te treden is vervallen. Dankzij liberalisering en privatisering is de private sector op alle niveaus veel dominanter aanwezig. Ook maatschappelijke organisaties hebben zich georganiseerd in wat we samenvattend de *civil society* noemen. En de overheid ten slotte, heeft er een Europese en een stadsregionale dimensie bij gekregen.

De ruimtelijke ordening in deze condities is door wetenschappers getypeerd als een multi-actor multi-level game.²⁵

Vele bondgenootschappen zijn in dit spel mogelijk en komen voor door slimme combinaties van belangen. De wisselende samenstelling van deze coalities bepaalt de dynamiek van de ruimtelijke orde.

De positie van alle spelers is veranderd en verandert ook nog eens voortdurend met de voortgang van het proces. Maar in het bijzonder is de positie van (stedenbouwkundige) ontwerpers in het gedrang geraakt. Deels is dit veroorzaakt door externe factoren, deels door henzelf. Allereerst werden zij, door de grotere distantie van overheden bij planningsprocessen, letterlijk eveneens op afstand gezet doordat veel overheden hun taken hebben uitbesteed aan marktpartijen. Vervolgens dreigde hun inzet daarna, in het politieke en financiële onderhandelingsproces, nogal eens gemarginaliseerd te worden tot slechts een 'decoratieve' praktijk. Het feit dat juist veel architecten het ontwerp- en supervisiewerk van stedenbouwkundigen hebben overgenomen versterkt - paradoxaal genoeg - deze ontwikkeling. Hiervoor zijn twee oorzaken aan te wijzen. De ene is gelegen in de wijze waarop besluitvorming tot stand komt, en wie daarbij betrokken zijn. De andere factor is het wereldbeeld van architecten. Dat wereldbeeld is aan een revisie toe, wil het vak ertoe blijven doen. Dat was nog niet zo lang geleden ook al de conclusie van het Architecture 2.0 congres in Rotterdam.²⁶

Over besluitvorming schrijft allereerst Jonathan Barnett, praktijkhoogleraar City & Regional Planning van de universiteit van Pennsylvania:

"Cities are not designed by making pictures of the way they should look twenty years from now. They are created by a decision-making process that goes on continuously, day after day. If people trained as designers are to influence the shape of the city, they need both a strong vision of what ought to happen and the opportunity to be present when the critical decisions are being made."²⁷

²⁵ Willem Salet, Anthony Thornley & Anton Kreukels (eds). *Metropolitan Governance and Spatial Planning. Comparative Case Studies of European City-Regions*, Spon Press, London and New York, 2003, p.3.

²⁶ 'Architectuur 2.0 - The Destiny of Architecture'. Rotterdam, 9 november 2007.

²⁷ Jonathan Barnett. *The Elusive City*. Icon Editions. Harper & Row, New York 1986.

De crux zit in de voorwaarde dat aanwezigheid in het besluitvormingstraject een voorwaarde is voor invloed in het traject van realisatie van duurzame stedelijke omgevingen. Mohsen Mostafavi, de dean van Harvard's *Faculty of Design* onderschrijft deze visie, en legt de vinger op de zere plek:

"It seems that architects on the whole are outside the political mechanisms of decision-making when it comes to cities, for example. *Nobody asks their opinion*."²⁸

Ontwerpers spelen als leverancier van beelden en concepten een belangrijke rol in specifieke fasen van de ruimtelijke ontwikkeling. Toch zijn zij op cruciale momenten niet betrokken bij de complexe onderhandelingen en besluitvorming. Het gevolg is dat veel stedelijke projecten het resultaat zijn van langdurige politieke onderhandelingsprocessen tussen (lokale) overheden en (globale) conglomeraten van projectontwikkelaars en bouwers. Zij bezitten de kennis van zaken, de middelen en de maatschappelijke positie om grootschalige projecten zowel technisch, procedureel als financieel solide te ontwikkelen en te exploiteren. De culturele scope van dergelijke conglomeraten is vaak zeer beperkt. De invloed op het aanzien en de programmering van de stad is echter aanzienlijk.

Een actueel voorbeeld uit de omgeving is de discussie over de mogelijke komst van een zeer grote *shopping mall* naar Tilburg. Allereerst is dit project een initiatief van een Amerikaanse en een Nederlandse ontwikkelaar. Zij zijn bereid en klaarblijkelijk in staat om 400 miljoen euro te investeren. Het plan is na eerdere pogingen elders, opgepakt door het Tilburgse stadsbestuur en nu onderwerp van hevig politiek en maatschappelijk debat. Architecten en stedenbouwkundigen zijn in dit debat nagenoeg afwezig. Het toonaangevende architectenbureau MVRDV leverde het schetsontwerp, maar is zelf op geen enkele wijze betrokken bij het besluitvormingstraject of het maatschappelijke debat. Het ontwerp zelf speelt - behalve als decoratie - eveneens geen rol.

Ik kom nog op de rol van het onderwijs, maar het vermoeden rijst dat veel ontwerpers (stedenbouwkundigen én architecten) noch de kennis bezitten, noch de middelen, maar ook niet de belangstelling hebben om een andere rol te spelen. Ze zijn tevreden met hun rol en menen dat die juist bijzonder invloedrijk is. Dit heeft te maken met ons wereldbeeld.

Architectuur en stedenbouw worden door architecten dikwijls gezien als de ultieme uitdrukkingsvorm van een maatschappelijke orde, maar tegelijkertijd als een middel om diezelfde maatschappij te veranderen. Van vaak hevige fysieke ingrepen worden onmiddellijke maatschappelijke en economische

²⁸ Volume 13, 2007, p. 107. Cursivering Marc Glaudemans

effecten verwacht, vanuit een nogal idealistisch geloof in de eenheid van vorm en inhoud. De architectuurhistoricus Wouter Vanstiphout noemt dit een 'architectonische opvatting van de maatschappij', die echter, volgens hem, de architect zélf nogal eens in een marginale, afhankelijke en puur dienende rol heeft geplaatst.²⁹ Denk daarbij aan de historiserende stijlen die de laatste tijd zo populair zijn en die bij een van haar grootste voorvechters - prins Charles - tot een ware politieke geloofsleer zijn geworden. De veronderstelde relatie tussen een traditionele architectuur met de normen en waarden van de traditionele samenleving is misschien nobel en voor architecten strelend. Maar de valkuil is die van een utopisch perspectief dat er van uitgaat dat maatschappelijke idealen kunnen worden afgedwongen door een fysieke herstructurering van de stad. De voorbeelden uit Oost-Europa en grootschalige projecten als de Bijlmer illustreren de keerzijde van deze benadering: ideologische constructies die botsen met de realiteit van alledag. Voor de stedenbouw ligt daarnaast ook nog het gevaar van een technocratische perspectief op de loer. Daarin wordt de samenleving zonder meer geassembleerd en gereguleerd vanuit een ingenieursbenadering. Joris van Casteren legt in zijn recente boek over Lelystad op een hilarische wijze vast tot welke, vaak onbedoelde sociale gevolgen dit kan leiden.³⁰ In beide gevallen - utopie en technocratie - is uiteindelijk sprake van een te simplistisch beeld van de maatschappelijke dynamiek.

In dat licht is het interessant om kort stil te staan bij de positie van planologen. Na het systeemdenken in de naoorlogse jaren en de welgemeende oriëntatie op maatschappelijke belangen in de jaren '70 hebben architecten zich in de jaren '80 en '90 teruggetrokken op het zuivere object van hun ontwerpinspanningen. Stedenbouwkundigen zochten hun heil in vorm of in de gelaagde, quasi-permanente landschappelijke onderlegger. Planologen verfijnden ondertussen hun mathematische modellen waarmee ze onvoorspelbare individuele acties tot voorspelbare en gekwantificeerde stromen konden terugbrengen. Deze laatste groep, de planologen, stond daarmee misschien nog wel het meest open voor de maatschappelijke veranderingen die zich afgelopen twintig tot dertig jaar voltrokken. Door het in kaart brengen van het gedrag van alle afzonderlijke actoren kregen zij als eerste de zich ontwikkelende netwerksamenleving te zien in hun modellen. Castells uitspraak dat de ruimte niet slechts een afspiegeling vormt van de samenleving, maar dat de samenleving wezenlijk met haar ruimte samenvalt, tekende zich af in de computersimulaties van planologen. Grootschalige territoriale programma's zoals in Nederland de Vinex zijn dan

ook meer planologisch dan stedenbouwkundig gemotiveerd.³¹ Stedenbouwers en architecten missen in de uitgelegde stadsuitbreidingen van de Vinexwijken de sociale en culturele 'heelheid' van de stad, terwijl planologen zich confirmeerden aan een leefwijze die in feite al wijdverbreid was en die - ruimtelijk gefragmenteerd - vroeg om een open stad. Vanuit een afwijkend ideologisch verwachtingspatroon over het vermogen van hun eigen disciplines, zijn er slechts zeer weinig architecten en stedenbouwkundigen die enig enthousiasme voor de Vinexopgaven kunnen opbrengen. Toch bepalen deze woonwijken en de uiteengerafelde bedrijventerreinen naast de snelwegen ondertussen het aanzien van Nederland. De bewoners zijn er meest gelukkig, en het gros van de architectenbureaus haalden hier het merendeel van hun omzet. Het probleem dat ik tracht te schetsen is te vangen in het woord 'agenda'. Willen wij er in de 21^e eeuw toe blijven doen dan moeten we niet alleen - al dan niet met tegenzin - agenda's van anderen volgen, maar moeten we mede met andere partijen de agenda willen stellen. Planologen staan weliswaar open voor de complexiteit en dynamiek van het stedelijke netwerk; een culturele agenda en een visie op de complexe stedelijke samenleving hebben zij meestal niet. Daarvoor is hún aanpak weer te technocratisch.

De tijd waarin we leven stelt ons voor enorme uitdagingen: sociaal, economisch, cultureel en technologisch. Onze eeuw is de eeuw van de stad, zo stelde ik al eerder. Het zal ook de eeuw zijn van grote spanningen over de pogingen een leefstijl in stand te houden die met de huidige technologische inzichten simpelweg niet duurzaam is. De wereld is open en gesloten tegelijkertijd. Globalisering werkt door tot in de huiskamer, maar geeft ons ook inzicht in de enorme kloof tussen rijk en arm, tussen *haves* en *have-nots*. Stedenbouwkunde, zo stelde ik in de proloog, is het vakgebied dat zich bezighoudt met het mogelijke en het wenselijke op het gebied van de ruimtelijke ordening. Daarmee behoort zij tot het ethische en politieke domein. Maar wezenlijk is zij ook een artistieke discipline, die 'het mogelijke en het wenselijke' van ruimtelijke vraagstukken kan verbeelden in ontwerpen; in duidelijke en inspirerende projecties van toekomstige werkelijkheden. Geen van de vele actoren, bondgenoten die betrokken zijn bij ruimtelijke ordening, is in staat dit wezenlijke aspect van planvorming over te nemen. In elk proces, hoe complex en ingewikkeld ook, is er een moment dat op basis van de vaak enorme hoeveelheid informatie en meestal tegenstrijdige randvoorwaarden en belangen, een synthese tot stand gebracht moet worden. De competentie 'ontwerpen' wordt in hoge mate bepaald door juist dit 'synthetiserende vermogen' om ongelijksoortige zaken samen te voegen op een wijze die iets daadwerkelijk nieuws laat ontstaan.

²⁹ Van Stiphout, pp. 68-69. Zie noot 15.

³⁰ Joris van Casteren, *Lelystad*, Uitgeverij Prometheus, Amsterdam 2008.

³¹ Vinex is de afkorting voor *Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra*, een notitie van het Nederlandse ministerie van VROM uit 1993. Deze notitie bevat uitgangspunten voor de bouw van nieuwe woningbouwlocaties. Deze locaties aan de rand van grote steden voor massale nieuwbouw worden vaak *Vinexlocaties* of *Vinexwijken* genoemd.

Het ontwerp maakt überhaupt voor het eerst alle randvoorden en belangen in beelden inzichtelijk en ligt aan de basis van berekeningen, onderhandelingen en maatschappelijke acceptatie. Daarom spelen ontwerpers zo'n wezenlijke, zij het wellicht niet altijd 'machtinge' rol in processen van ruimtelijke ordening. Maar de inspanningen van ontwerpers moeten niet alleen gericht zijn op vorm, programma en esthetiek, maar ook op het streven naar sociaal meer rechtvaardige, politiek emancipatoire en ecologisch meer duurzame productie van stedelijke ruimtes.³²

Ondanks de noodzakelijkerwijs zeer grove penstreken, hoop ik toch een beeld te hebben geschetst van een sterk veranderende (beroeps)context en daarmee de noodzaak tot een veranderende beroepspraktijk. Als lector wil ik voortdurend reflecteren op de context, de inhoud, de praktijk én de agenda van de stedenbouw. Daarnaast is een heroverweging van de maatschappelijke positie van het onderwijsinstituut een niet onbelangrijk aandachtspunt, en meer specifiek de wijze waarop in het curriculum rekenschap wordt gegeven van een verander(en)de beroepspraktijk. Mohsen Mostafavi zegt hierover:

"[...] I also think that schools have a lot to answer for, by not constructing the very nature of the practice as something that questions and engages a wider set of issues."³³

Als antwoord op deze kritiek meen ik hier te mogen stellen dat wij in Tilburg ons curriculum de afgelopen jaren aanzienlijk hebben gemoderniseerd. Op basis van nieuwe inzichten en vele gesprekken binnen en buiten de academie is een curriculum gecreëerd dat actueel is en een handreiking doet naar de (toekomstige) beroepspraktijk voor architecten en stedenbouwkundigen. Samenwerken, onderzoeken, communiceren en ondernemen zijn belangrijke competenties, die de kerncompetentie ontwerpen ondersteunen. In alle projecten wordt de ontwerpogave gerelateerd aan een specifiek aspect van de context: cultuur, politiek, markt, technologie of geografie. De grote diversiteit aan docenten en de ruime dosis praktijkervaring die de studenten al tijdens hun studie opdoen bepalen de oriëntatie op de eigen professie. De volgende stap is wat mij betreft het actief betrekken van ontwikkelaars, politici en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties bij het onderwijs. In deze tijden van coalitiestedenbouw is het van het grootste belang om je bondgenoten te kennen. Sterker nog, dit is van strategisch belang.

Ik dank u voor uw aandacht.

³² David Harvey. *The Condition of Post-Modernity*. Cambridge, England: Blackwell, 1990.

³³ Zie noot 28.

Epiloog

"Iemand zou een vliegmachine kunnen fantaseren, zonder nauwkeurig te zijn wat betreft de details. Het is mogelijk dat zijn voorstelling van het uiterlijk van het vliegtuig sterk overeenkomt met het uiterlijk van een echt vliegtuig en dat hij een schilderachtige beschrijving geeft van de werking. Het is ook niet duidelijk, dat zo'n fantasie waardeloos moet zijn. Misschien spoort ze anderen tot een ander soort werk aan. Ja, terwijl de anderen, zo te zeggen, van veraf, de voorbereidingen treffen voor het bouwen van een vliegtuig dat werkelijk vliegt, is hij erover aan 't dromen, hoe dit vliegtuig eruit moet zien, en wat het zal presteren. Over de waarde van wat ze doen is daarmee nog niets gezegd. Wat de dromer doet kan waardeloos zijn - en ook wat de anderen doen kan dat zijn."³⁴

Ludwig Wittgenstein, 1946

³⁴ Ludwig Wittgenstein. *Losse opmerkingen*. Vertaald door Willem de Ruiter. Uitgeverij De Balie, Amsterdam, 1992, p. 95.

Dankwoord

Ofschoon lector een positie betreft die je individueel bekleedt, hebben een lectoraat en een kenniskring ook nadrukkelijk betrekking op een omgeving. Zonder die omgeving zou een lector zo gezegd zonder brandstof raken en uiteindelijk stilvallen. Ik wil dus graag mijn grote dank uitspreken naar deze omgeving, waarin ik voor mijn werk en privé ben ingebed. Er zijn verschillende lagen.

Ik wil de Raad van Bestuur van Fontys Hogescholen danken voor het vertrouwen dat zij in mij hebben gesteld met deze benoeming, en eerder al met mijn benoeming tot directeur van de Academie voor Architectuur en Stedenbouw vijf jaar geleden. Ik was destijds zeker niet de meest ervaren kandidaat. Gedurende deze jaren genoot ik niet alleen een groot vertrouwen bij de Raad van Bestuur, maar ook bij de directie van Fontys Hogeschool voor de Kunsten. Rien van der Vleuten dank ik voor de grote inhoudelijke en zakelijke autonomie die hij mij gaf en geeft in het vervullen van mijn taken. De samenwerking binnen de academie met het team van coördinatoren is inspirerend en zeer plezierig. Zij - en de studenten en gastdocenten van de academie - houden mij scherp. Ik dank Pnina, Tony, Jan Willem en Juliette voor deze samenwerking en dank hen voor hun collegialiteit en vriendschap. Ik ben er van overtuigd dat er met de nieuwe coördinatoren Nicoline, Reinout en Matthijs eenzelfde teamband zal ontstaan. Stijn, Mark, Ine en Ingrid zijn voor diverse aspecten van ondersteuning van grote betekenis en bepalen voor een belangrijk deel ook de goede sfeer op de Academie. Ik wil Ingrid's bijdrage in het bijzonder noemen, want zij was afgelopen jaren van buitengewone betekenis als - altijd goedgeluimde - spil in praktisch al onze activiteiten. Het onschatbare belang van een goede ondersteuning wordt door Fontys nog wel eens onderschat. Voor Stadslab is mijn dank verschuldigd aan Juliette van der Meijden als medebedenker en oprichter. Samen hebben wij pionierswerk verricht en dat schept een band. Didier Rebois, onze *visiting professor* uit Parijs, heeft met zijn grote persoonlijke inzet en betrokkenheid een wezenlijke bijdrage geleverd aan het succes van de eerste twee jaren van Stadslab. Promovenda Alda Alagic betekent voor de Academie en Stadslab een nieuwe fase. Ik geniet van de inhoudelijke gesprekken die we met elkaar voeren. Ik dank in één zin alle studenten en docenten die zowel binnen de academie als in Stadslab met mij hebben samengewerkt. Zij bepalen de dynamiek en de vitaliteit die werken in een onderwijsomgeving zo de moeite waard maken.

Ik dank de gemeente Tilburg voor de goede band die we afgelopen jaren met hen hebben opgebouwd. De betrokkenheid van burgemeester Ruud Vreeman, van wethouder Hugo Backx, van Gerhard Hauser en van de stedenbouwkundigen van de gemeente is fantastisch en voor ons van groot belang.

Vele andere personen en instanties zijn daarnaast van betekenis voor onze onderwijs- en onderzoeksactiviteiten.

Vakinhoudelijk blijf ik dank verschuldigd aan hen waarvan ik de passie voor het denken en voor het ontwerpen heb overgenomen en van wie ik de vaardigheden en methoden leerde. Ik noem hier slechts mijn promotoren Gerard van Zeijl en Gijs Wallis de Vries en afstudeerhoogleraren en latere werkgevers Ben Loerakker en Jan Westra. Er zijn natuurlijk veel meer personen van belang geweest.

Ten slotte, veel dichterbij huis, dank ik mijn familie voor het eeuwige vertrouwen en de liefdevolle ondersteuning die ik altijd heb gehad en heb gevoeld. En dank ik Marijke en onze kinderen Daan en Hannah voor al de geweldige momenten die ik met hen heb, wanneer ik níet met de academie of met Stadslab bezig ben. Zij zijn de basis.

Geraadpleegde literatuur

Barnett, Jonathan. *The Elusive City*. Icon Editions. Harper & Row, New York 1986.

Casteren, Joris van. *Lelystad*. Uitgeverij Prometheus, Amsterdam 2008.

Corboz, André. *Die Kunst Stadt und Land zum sprechen zu bringen*. Birkhäuser, Basel-Boston-Berlin, 2001, pp. 65-75.

Glaudemans, Marc. *Amsterdams Arcadia. De ontdekking van het achterland*. SUN, Nijmegen 2000.

Glaudemans, Marc. *The Limits of Landscape. Reflections on a New Metaphor*. In: Heynen, H. and Vanderburgh, D. (eds), *Inside Density. International Colloquium on Architecture and Cities*. Brussels, La Lettre volée, 2003, pp. 57-61.

Glaudemans, Marc. *Limieten van het landschap*. In: *Stedenbouw & Ruimtelijke Ordening*, nr. 1, 2008, pp. 10-18.

Habraken, John N. *The Structure of the Ordinary, Form and Control in the Built Environment*. MIT Press, Cambridge and London, 1998.

Hamilton, Ian et al. (eds). *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe. Towards Globalization*. United Nations University Press, Tokyo, New York, Paris, 2005.

Lengkeek, Arie (red.). *Stedelijkheid als rendement. Privaat initiatief voor publieke ruimte*. Trancity/AIR Van der Leeuwkring, Haarlem/Rotterdam 2007.

Meijden, Juliette van der (ed.). *Stadslab Master Class Lublin 2007*. Stadslab European Urban Design Laboratory, Fontys Academy of Architecture and Urbanism, Tilburg 2008.

Perec, Georges, *Espèces d'espaces*, 1974. Ned. Vert. Ruimten Rondon, Amsterdam 1988.

Salet, Willem, Anthony Thornley & Anton Kreukels (eds). *Metropolitan Governance and Spatial Planning. Comparative Case Studies of European City-Regions*. Spon Press, London and New York, 2003.

Sassen, Saskia. *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press, Princeton and Oxford 1991.

Sassen, Saskia. *Territory Authority Rights. From Medieval to Global Assemblages*. Princeton University Press, Princeton and Oxford 2008 (updated edition).

Taverne, Ed. *Bouwen, wonen en sturen in het tijdperk van de stuifzandsamenleving*. SUN / Trancity, Amsterdam 2008.

Thucydides. *De Peloponnesische Oorlog*. Vertaling M.A. Schwartz. Haarlem 1964.

Vanstiphout, Wouter. *Maakbaarheid van de stad en stedenbouw. Ideologie als achilleshiel* In: *Open*, Nr. 15, 2008, pp. 60-85.

Vreeman, Ruud. *Het verhaal van de stad. Over Strategievorming in industriesteden*. Oratie BAZN De Bestuursacademie 2008.

Wagenaar, Cor & Mieke Dings (red.). *Idealen in Beton. Verkenningen in Midden- en Oost-Europa*. Fonds BKVB Amsterdam/NAi Uitgevers Rotterdam, 2004.

Wittgenstein, Ludwig. *Losse opmerkingen*. Vertaald door Willem de Ruiter. Uitgeverij De Balie, Amsterdam, 1992.